

Коваленко О.Б., Петреченко І.Є. (Чернігів)

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА
70—80-х рр. XVIII ст.
ЯК ДжЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСТ РЕГІОНУ

Друга половина XVIII ст. позначена в розвитку краєзнавчих студій на Чернігово-Сіверщині зростанням інтересу до історії, географії, економіки регіону, появою цілої низки праць описово-статистичного характеру. Одним з перших наприкінці 70-х рр. XVIII ст. довкола упорядкування всебічного опису краю заходився відомий історик, етнограф і видавець Ф.І.Туманський. З цією метою він підготував кілька програм у вигляді анкет і поширив їх за сприяння протектора Лівобережної України П.О.Рум'янцева-Задунайського. Одна з них була призначена для опису міст і містечок. Проте реалізувати свій проект у повному обсязі Ф.І.Туманському не вдалося. Вочевидь, забракло й кваліфікованих та дисциплінованих виконавців, і реальної підтримки з боку владних структур. До того ж практично водночас у зв'язку зі створенням на теренах колишньої Гетьманщини нових адміністративно-територіальних одиниць на вимогу російського уряду розгорнулася копітка робота, пов'язана з обліком людної й описом території майбутніх намісництв. Відтак, уся увага місцевої адміністрації була прикута до цієї відповідальної державної справи, а приватна ініціатива Ф.І.Туманського відійшла на другий план. Однак впорядковані з його ініціативи матеріали, що відклалися в архівах, заслуговують на уважне вивчення і публікацію. Так, оприлюднений Л.О.Гісцовою опис містечка Моровська, що на Чернігівщині, підготовлений згідно з настановами Ф.І.Туманського, містить цікаві відомості про соціальний склад, заняття та звичаї мешканців цього населеного пункту¹.

Докладний опис Лівобережної України, на території якої передбачалося створити Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва (губернії) протягом 1779 — 1781 рр. здійснила спеціальна комісія на чолі з малоросійським губернатором А.С.Милорадовичем ².

Комісія А.С. Милорадовича підготувала три описи Чернігівського намісництва. Перший з них має форму статистичного зведення відомостей про людиність усіх населених пунктів Чернігівського намісництва, у тому числі й міст. Цей опис виявив, розбираючи архів Малоросійської колегії, О.М. Лазаревський, після смерті якого пам'ятка потрапила до Музею українських старожитностей В.В. Тарновського у Чернігові ³. Як зазначав П.К. Федоренко, на початку 1930-х рр. цей опис зберігався у Чернігівському історичному музеї ⁴. Ще один примірник цього опису Чернігівського намісництва нині переховується в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського ⁵. Неповний примірник такого опису виявлено у Центральному державному історичному архіві у м. Києві (далі - ЦДІАУК) ⁶.

Незабаром Малоросійська колегія наказала на підставі цього опису виготовити інший “с показанием из каких полков, сотен и селений какой составляет уезд, учиня списки о селениях, которие до какой губернии и уезду причисляются” ⁷. Два примірники цього опису зберігаються в ЦДІАУКу ⁸. Подібний опис виявлено також у Рукописному відділі Російської державної бібліотеки в Москві ⁹. Кілька його примірників було надіслано до полкових канцелярій для інформації, з яких полків, сотень, міст та селищ складається той чи інший повіт, оскільки опис являв собою перелік населених пунктів намісництва.

Та найціннішим підсумком роботи комісії А.С. Милорадовича став ґрунтовний опис, в якому представлено цікавий матеріал про географію, соціально-економічний розвиток і соціальну структуру населення Чернігівсько-

го намісництва. Примірник такого опису у середині ХІХ ст. виявив і частково надрукував у "Записках Черниговского губернского статистического комитета" О.М. Лазаревський¹⁰. Опублікований фрагмент опису, зокрема, містить докладну інформацію про міста Чернігів і Городню, їхнє місцезнаходження, кількість церков, казенних і приватних будівель, відомості про розвиток ремісничого виробництва, промисли, торгівлю, стан землеробства та ін.¹¹ О.М. Лазаревський повсякчас намагався видрукувати повний текст опису Чернігівського намісництва 1781 р., однак здійснити цей задум йому не поталанило. Згідно заповіту вченого вже після його смерті рукопис опису надійшов до Музею українських старожитностей В.В. Тарновського¹². Згодом пам'ятка опинилась у Чернігівському державному музеї, а потім у Чернігівському краєвому архіві. Пізніше опис, вірогідно, було передано до Центрального історичного архіву у Харкові. Протягом 1927-1932 рр. з нього було виготовлено машинописну копію.¹³ Очевидно, до цього був безпосередньо причетний П.К. Федоренко, який саме тоді за дорученням Археографічної комісії ВУАН готував до видання "Опис Чернігівського намісництва"¹⁴. Та, на жаль, реалізувати цей задум П.К. Федоренку, як і О.М. Лазаревському, не пощастило.

У 1784 р. щойно утворені намісницькі правління одержали вказівку Катерини ІІ "сочинить для собственнаго ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь"¹⁵. Підготовка цих описів проходила під егідою Російської Академії наук і мистецтв, один з перших членів якої П.О. Соймонов з метою прискорення та уніфікації роботи над топографічними описами розробив спеціальну програму, що складалася з трьох частин, причому 16 пунктів однієї з них стосувались опису міст¹⁶.

На Чернігівщині підготовка топографічного опису намісництва була доручена О.Ф. Шафонському (на деяких

етапах до неї залучався Г.С. Гуляницький) ¹⁷. О.Ф. Шафонський відразу активно взявся за виконання дорученого завдання. Не задовольнившись традиційною програмою, він розробив власну анкету, за якою на місцях мали збирати матеріал городничі, повітові справники і землеміри. О.Ф. Шафонський вважав за потрібне видозмінити послідовність викладу матеріалу, в анкеті з'явилися додаткові питання, яких не було в офіційній програмі, зокрема й такі, що стосувалися міст ¹⁸.

А.С. Милорадович, як губернатор Чернігівського намісництва, координував роботу по підготовці топографічного опису. Саме на його ім'я надходили описи міст та повітів, які він, у свою чергу, пересилав О.Ф. Шафонському ¹⁹.

О.Ф. Шафонський досить критично поставився до відповідей на анкету, надісланих з місць. У своєму рапорті А.С. Милорадовичу 18 вересня 1784 р. О.Ф. Шафонський писав: "Нашол в описанях господ городничих и земских исправников о городах и уездах... разные недостатки..., особливо, что касается до местоположения городов, их начала, и до положения самых уездов и рек, так-же и до разных обычаев, образа жизни, одяения, хлебопашества и наречия обитающих в губернии жителей, чего всего без самоличного обозрения с должною точностию изяснить не можно. Для чего я нахожу за необходимо нужное, чтобы мне самолично обжехать все города и уезды и всё нужное для сведения обозреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит" ²⁰.

Протягом листопада-грудня 1784 р. О.Ф. Шафонський об'їхав кілька повітів і відвідав міста Борзну, Ніжин, Лохвицю, Гадяч, Зеньків, Глинськ, Ромни. У липні 1785 р. О.Ф. Шафонський ще раз побував у Борзні, а в лютому і червні - у Ніжині ²¹. Під час цих поїздок він оглядав забудову населених пунктів, розшукував архівні документи, записував розповіді місцевих жителів.

Наприкінці 1786 р. робота над "Черниговскаго намес-

тництва топографическим описанием”, що тривала кілька років була завершена²², а 23 січня наступного року О.Ф. Шафонський власноручно підпис рукопис опису Катерині II під час її перебування у Чернігові. О.Ф. Шафонський спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю. У 1851 р. вона побачила світ заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка²³

“Черниговского наместничества топографическое описание” містить докладний опис 11 міст - повітових центрів: Чернігова, Городні, Березни, Борзни, Ніжина, Прилук, Глинська, Ромнів, Лохвиці, Гадяча, Зінькова. Перш за все в описах вказувалося місцезнаходження міста, зазначалася відстань до інших населених пунктів, описувались місцевість, на якій було розташовано місто, річки, а також шляхи сполучення. Автор звернув увагу на топографію міст, вулиці та площі, торкнувся проблем міської топоніміки. Обов'язковим атрибутом описів міст у О.Ф. Шафонського є історична частина, у якій відтворено основні віхи минулого: ким і коли вони були засновані, кому належали і як управлялися у різні часи, який мали герб, ким і коли він був затверджений. О.Ф. Шафонський докладно описує архітектурні пам'ятки, казенні будівлі, гостині двори, лікарні, богадільні. Увагу привертає багатий статистичний матеріал щодо економічного життя міст, зокрема відомості про мануфактурні підприємства, розвиток ремісничого виробництва, промислів, торгівлі. Певний інтерес становлять нотатки про географію торгівлі, мережу ярмарків, що збиралися у найбільших містах регіону. Опис є також цінним джерелом для вивчення соціально-станової структури тогочасних міст, етнічної та релігійно-конфесійної приналежності їхніх мешканців.

До очікуваного візиту Катерини II готувались водночас кілька різновидів описів намісництва. Зокрема, 16 лютого 1785 р. П.О. Рум'янцев-Задунайський писав до Чер-

нігівського намісницького правління: “Сие наместническое правление благоволит препоручить городничим и земским исправникам, чтобы первые в городах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно извели, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описания немедленно и представили в сие наместническое правление”²⁴. Через кілька днів, 27 лютого 1786 р., Чернігівське намісницьке правління розіслало накази подібного змісту до чернігівського коменданта Мухіна, городничих і в нижні повітові суди²⁵. Очевидно, виконавці не зовсім вірно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому намісницьке правління 31 березня 1785 р. розіслало інструкцію з докладним роз’ясненням, що слід відносити до “продуктов и произведений”. У переліку, який включав 21 пункт, називалися жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, картопля, льон, мак, усяка городина та фрукти, вино, мед, пиво, табак, хміль, тварини, каміння та руди, мануфактури; обов’язково треба було зазначити як використовується той чи інший “продукт”. Документ, що фактично являв собою програму складання опису, підписали радники Чернігівського намісницького правління О.Шафонський та Я.Вольватсьєв. Цілком ймовірно, що саме вони були авторами цієї програми²⁶.

25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні відзначило, що описи “о продуктах и произведениях” “от всех городничих и нижних земских судов... присланы”²⁷. Нині оригінал опису, написаний різними почерками, зберігається в ЦДІАУКу²⁸. Намісницьке правління суто механічно звело до купи одержані описи міст і повітів у вигляді окремої “справи” без будь-якої систематизації. В “Описании о продуктах и произведениях” представлено описи 11 повітових міст Черні-

гівського намісництва. Слід зазначити, що вони різняться між собою за обсягом, повнотою і глибиною викладу матеріалу. Так, у описах Чернігова, Борзни, Гадяча інформацію подано не з усіх визначених намісницьким правлінням пунктів. Натомість автори опису Лохвиці надто деталізували пункти запропонованої намісницьким правлінням програми.

21 жовтня 1786 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцев-Задунайський зажадав термінового упорядкування коротких історико-топографічних описів намісництв. За цих обставин у 1787 р. було підготовлено “Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо”. Рукопис під такою назвою зберігається у Російському державному військово-історичному архіві у Москві²⁹. Зіставлення опису з іншими пам'ятками цього типу засвідчує його безсумнівну близькість до праці О.Ф. Шафонського. Фактично маємо справу зі стислим конспектом “Черниговского наместничества топографического описания”. Рукопис позбавлений будь-яких натяків на авторство, та, правдоподібно, його скомпонував сам О.Ф. Шафонський³⁰.

“Сокращённое историческое описание Черниговской губернии” складається з трьох частин - “отделений”: “О всей вообще губернии”, “О губернском городе Чернигове” та “Об уездных городах и их промыслах”. Найбільший інтерес становлять наведені у пам'ятці дані про чисельність і соціальний склад населення міст, “публичные строения”, торгівлю і промисли. Що ж до історичних довідок про міста краю, то вони відображають тогочасний рівень історичних знань, але насьогодні здебільшого застаріли й зберігають суто історіографічне значення.

Описи Чернігівського намісництва являють собою справді унікальне джерело з історії міст Північного Лівобережжя останньої чверті XVIII ст., що містить вичерпну інформацію про їх природне середовище, соціально-

економічний розвиток, розміщення та соціальну структуру населення. Виявлення і публікація усіх різновидів та редакцій описів Чернігівського намісництва дозволить заповнити істотну прогалину в українському джерелознавстві.

¹ Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. — К., 1964. — С. 100—109; Гісцова Л.О. Перша анкета-програма для історико-етнографічного опису України // Архіви України. — 1972. — № 2. — С. 63-71; Коваленко О. Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського // Сіверянський літопис. — 2000. — № 5. — С. 144-150.

² Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. 1. — Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 7-13.

³ Отчёт Черниговской губернской управы за 1902 год. — Чернигов, 1903. — С. 31.

⁴ Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. XII.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського(далі — ІР НБУВ). — Ф. I, спр. 60130-31. — Арк. 65-144.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 54, оп. 3, спр. 14139. — Арк. 1-48.

⁷ Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 13818. — Арк. 42.

⁸ Там само. — Ф. 204, оп. 1, спр. 5. — Арк. 1-72.

⁹ Російська державна бібліотека. — Відділ рукописів. — Ф. 159, оп. 1, спр. 1121. — Арк. 46-90.

¹⁰ Описание Черниговскаго наместничества // Черниговские губернные ведомости. — 1867. — № 44-48; 1868. — № 1, 4, 6, 7, 9. — Часть неофициальная; (Пащенко Д.Р.). Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). — Чернігів, 1868.

¹¹ (Пащенко Д.Р.). Описание Черниговскаго наместничества. — С. 1-7, 99-102.

¹² Отчёт Черниговской губернской управы за 1902 год. — С. 31.

¹³ ІР НБУВ. — Ф. II, спр. 13697. — Арк. 1-551.

¹⁴ Едиційна археографія в Україні у ХІХ—ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 94; Ко-

- валенко О.Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. — К., 1997. — С. 201-202; Його ж. Федоренко Павло Костянтинівич // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 325-326.
- 15 ЦДІАУК. — Ф. 1959, оп. 1, спр. 52. — Арк. 2.
- 16 Там само. — Ф. 1959, оп. 1, спр. 52. — Арк. 2 зв.-10.
- 17 ДАЧО. — Ф. 679, оп. 1, спр. 1612. — Арк. 6; ЦДІАУК. — Ф. 736, оп. 1, спр. 367. — Арк. 50-50 зв.; Ф. 204, оп. 2, спр. 301. — Арк. 237.
- 18 Шафонский А.Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание. — С. XV-XXII.
- 19 Стороженко Н. История составления “Топографического описания Черниговскаго наместничества” // Университетские известия. — 1886. — № 10. — С. 137.
- 20 Там само. — С. 137-138.
- 21 Там само. — С. 138, 151-168; ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 2, спр. 290. — Арк. 474; Спр. 307. — Арк. 289; Оп. 3, спр. 10. — Арк. 326-327 зв.
- 22 ЦДІАУК. — Ф. 736, оп. 1, спр. 972. — Арк. 1-2.
- 23 Шафонский А.Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким георафическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. — К., 1851.
- 24 ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 2, спр. 296. — Арк. 93.
- 25 ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 2, спр. 290. — Арк. 440-440 зв.
- 26 ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 2, спр. 295. — Арк. 914-917; Спр. 288. — Арк. 600 зв., 701 зв., 810, 915 зв.; Спр. 291. — Арк. 196-196 зв., 232, 264, 393 зв.; Спр. 292. — Арк. 129, 228 зв., 295 зв. — 296; Спр. 293. — Арк. 128-128 зв.; Спр. 307-441, 448; Спр. 287. — Арк. 92 зв.; Спр. 308. — Арк. 31 зв., 59, 108 зв., 128 зв., 276 зв., 410, 531 зв.
- 27 ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 2, спр. 289. — Арк. 542-542 зв.
- 28 ЦДІАУК. — Ф. 204, оп. 1, спр. 39. — Арк. 1-94.
- 29 Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 846, оп. 16, спр. 19166.
- 30 “Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 82-95.